

Drie stemmen over heilige ruimte

‘DE ARCHITECT IS GEEN GOD’

Waar zoeken mensen God? Dat kan overal, maar veel mensen komen al zoekend toch vaak uit in een of ander sacraal gebouw. Is het mogelijk om het heilige in zo'n gebouw te organiseren of te ontwerpen? Bert van der Kruk vraagt het aan twee architecten en een monnik. "Ik denk dat het onmogelijk is om een heilig gebouw te ontwerpen."

Tekst: Bert van der Kruk
Beeld: Stijn Krooshof (Slangenborg)

Willem Jan de Hek:
"Het zit 'm niet alleen
in de stenen."

Willem Jan de Hek is architect en theoloog. Na zijn opleiding aan de TU Delft ontwierp hij in dienst van een architectenbureau woningen en kantoren. Later switchte hij naar het commerciële vastgoed en waren het vooral *shopping malls* die van zijn tekentafel kwamen. Dat werk bracht hem ook een aantal jaren naar Shanghai en Hongkong. "In Delft word je opgeleid alsof de wereld maakbaar is. Alles draait om zuiverheid. In de wereld van het commerciële bouwen raak je die idealen snel kwijt – heel ont-nuchterend. Daar gaat het om de vraag hoe je mensen kunt verleiden zo lang mogelijk in een gebouw te blijven."

Tijdens de economische crisis begon hij aan een studie theologie, die hij afrondde met een scriptie die beide disciplines aan elkaar knoopt: waar kun je het sacrale vinden buiten de muren van de traditionele heilige plaatsen? Hij trok een denkbeeldige lijn door Amsterdam, vanaf de Nieuwe Oosterbegraafplaats naar de Oude Kerk, en vroeg kleine groepjes mensen met hem mee te wandelen langs die lijn. Onderweg moesten zij met hun mobieltje foto's maken van plekken die ze als sacraal ervoeren. Langs de route liggen heel wat kerken, maar die werden "verrassend weinig" gefotografeerd. "Die zitten allemaal op slot en zijn als heilige plekken dus niet zo interessant. Je moet het eerder buiten de muren zoeken, in de tussenruimte. Speeltuinen zijn open en toegankelijk, en werden vaak op de foto gezet. Net als het Slavernijmonu-

ment of Artis. Maar ook een bankje waarop twee mensen met elkaar in gesprek waren." Tijdens het analyseren van de ruim 1.000 foto's kwam hij erachter wat mensen drijft om van bepaalde plekken een foto te maken. "Ze nemen hun verlangens onderweg mee en als ze op een bepaalde plek het idee hebben dat die vervuld worden, bestempelen ze die plek als sacraal. Die verlangens zijn altijd door de context bepaald. Een Amsterdammer heeft een ander verlangen dan een Ghanees. Heiligheid is altijd subjectief", zegt De Hek, die daarom liever de antropologische term *sacraliteit* gebruikt.

Gelaagdheid

Heilige plekken zijn volgens de architect/theoloog altijd gelaagd. "Op dikke sacrale plekken liggen veel verschillende verlangens boven op elkaar: er is veel gebeurd, er kleven allerlei verhalen aan." Zo heeft de Jacobikerkerk in Utrecht, waar De Hek nu kerkelijk werker is, "een hoge sacrale potentie". Het is een oude kerk midden in de stad, waar veel mensen bijzondere herinneringen aan hebben. Als ze vanuit de drukke stad ineens in zo'n hoge, stille ruimte staan, waar het licht mooi binnenvalt, dan kunnen ze zeker het idee hebben een heilig gebouw te betreden.

Maar volgens De Hek heeft dat vooral te maken met hun verlangen naar rust, verstillig, betekenis. "Dat zit 'm niet alleen in de stenen, maar vooral in het idee dat het gebouw er al eeuwen staat en er nog steeds mensen komen, of het nou voor de viering is of de daklozenopvang. Veel mensen

weten de weg ernaartoe te vinden. Op het moment dat ze hun voet over de drempel zetten, verbinden ze zich aan zo'n gebouw met een opeenstapeling van verhalen." Zo iets laat zich moeilijk organiseren. "Als architect kun je, helemaal vanuit het niets ontwerpend, een dergelijke gelaagdheid bijna niet bereiken. Ik denk zelfs dat het onmogelijk is om een heilig gebouw te ontwerpen. Je kunt wel zo ontwerpen dat je die potentie vergroot, door lichtval en het soort stenen bijvoorbeeld. Maar je kunt maar tot op zeer beperkte hoogte puur met materie bepaalde gevoelens bij mensen losmaken."

Tijdens zijn vijf jaren in Hongkong zag De Hek dat sacraliteit als vanzelf ontstaat. Niet bedacht door architecten, maar bijvoorbeeld doordat handige handelaren een huisaltaartje voor bepaalde geesten op de stoep bouwden. "Ze deden dat vanuit het verlangen naar een goede omzet." Hij zag ook dat Filipijnse schoonmaaksters kerkdiensten hielden onder een brug. "Er is al een plek, en een groepje gelovige vrouwen maakt die tot heilige plek." De Hek kan dus niet veel met het idee dat

heilige plekken door architecten te creëren zouden zijn, hoe mooi het resultaat van hun ontwerpwerk soms ook is. Neem bijvoorbeeld Dom Hans van der Laan (1904-1991), de benedictijner monnik en architect van beroemde abdijen. In een "poging om heiligheid in maten te proppen" bedacht Van der Laan een ingenieus maatsysteem voor zijn gebouwen. De Hek: "Wat krijg je dan? Een gebouw dat perfect in de maat staat. Natuurlijk gaat daarvan een zekere rust en sereniteit uit. Maar is dat nou een heilig gebouw? Uiteindelijk zijn het de nonnen die er wonen die er een heilig gebouw van hebben gemaakt. Ik vind zo iets een overschatting van de rol en de intelligentie van de architect. De architect is geen God."

Hulpmiddel

Kerkarchitect **Steven van Kooten** heeft dat, met zijn bescheiden reformatorische achtergrond, waarschijnlijk ook nooit gedacht. We spreken elkaar in Het Bakken in Woerden, een kerkelijk centrum (PKN) dat hij tien jaar geleden ontwierp. Het was zijn eerste kerk. Sindsdien specialiseerde hij zich in nieuwbouw en vooral verbouw

Steven van Kooten:
"Lichtbeleving is heel belangrijk."

en uitbreiding van kerken, met name op het protestantse erf. Hij is trots op zijn eerste-ling, maar of Woerdense kerkgangers het gebouw als sacraal ervaren, betwijfelt hij. "Ik geloof niet dat mensen van het gebouw zelf een religieuze ervaring krijgen." Het moest een markant gebouw worden, kubistisch, als hoeksteen van een nieuwe →

Taborkerk, Purmerend.

* heilige grond

wijk, niet direct 'leesbaar' als een kerk. Uitnodigend, "geen gesloten bastion" zoals vroeger vaak werd neergezet. "Dus veel glas bij de entreepartij, zodat mensen niet denken dat er een of ander schimmig clubje achter de gordijnen zit." Het moest ook ten dienste van de gemeenschap staan, de samenleving, en – met oog op de opdracht om de schepping te bewaren – liefst zo groen en duurzaam mogelijk gebouwd. "Als je echt duurzaam wilt zijn, kun je beter helemaal geen gebouw neerzetten, maar in bestaande gebouwen gaan zitten; die staan op zondag toch allemaal leeg."

Het kerkgebouw is dus geen doel an sich voor Van Kooten. Maar vervolgens haast hij zich te zeggen dat architectuur wel een hulpmiddel is om God te kunnen ervaren, zoals ook natuur, kunst of zang dat kunnen zijn. Anders dan Willem Jan de Hek gelooft de kerkarchitect dat hij daarop wel invloed heeft, met name als het om de lichtinval gaat. "Lichtbeleving is heel belangrijk. Licht is het communicatiemiddel in de ruimte; het raakt een vlak waardoor je textuur, kleur en afstand ziet. Dat samenspel bepaalt hoe je de ruimte ervaart. Denk maar aan de gotische kerken: een en al lichtheid, glas-in-lood, kleur."

Lichthapper

Hoewel Het Baken geen kathedraal is, is lichtinval het enige punt waar de kerkarchitect wél heeft "ingezet op sacraliteit". Hij loopt naar het einde van de kerkzaal en wijst omhoog, naar de 'lichthapper', een moderne vervanging van de aloude kerktoeren. Bovenin zitten ramen, waardoor zeker 's ochtends het zonlicht volgens Van Kooten prachtig naar binnen valt, op een goudgekleurde wand. "Dat geeft een heel mooie warme gloed, indirect, zonder harde slagschaduw."

Het Woerdense kerkgebouw staat "met zijn pootjes in het water". Het idee om water vanuit de vaart naast de kerk binnen te laten stromen, heeft het helaas niet gehaald. "Ook water kan een sacrale sfeer oproepen", zegt Van Kooten, wijzend op de beroemde *Church on the water* van architect Tadao Ando in Japan. Bij een kerk in Bilthoven heeft hij een waterpartij in een patio voorgesteld. Maar vaak zijn er de financiën niet voor. "Sacraliteit kost ook gewoon geld."

Kerkelijk centrum
Het Baken, Woerden.

Verder besteedt de kerkarchitect veel aandacht aan de vormgeving van liturgische meubels. Doopvont, kansel en de verdere aankleding moeten als het ware één geheel vormen met de architectuur. "Het moet een Gesamtkunstwerk zijn dat helemaal klopt. Een gedachte die al in het gebouw zit, moet helemaal doorlopen tot in het meubelstuk. Je moet niet denken: ze hebben maar wat spulletjes in het gebouw gezet." Zeker bij herinrichting van oudere kerken heeft hij aan deze 'verrommeling' vaak zijn handen vol. "Terugbrengen tot de essentie, daar gaat het om."

Begrenzing

Thomas Quartier is benedictijner monnik en tegelijk hoogleraar liturgische en monastieke studies aan de KU Leuven en directeur van het Benedictijns Centrum voor Liturgische Studies aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Hij woont in de

St. Willibrordsabdij bij Doetinchem, ook wel Slangenburg genoemd. Het gebouw is niet van de hand van een beroemde architect, maar werd kort na de Tweede Wereldoorlog eigenhandig door de monniken gebouwd. "Kenmerkend voor ons gebouw is de intimiteit. In de volksmond heet het ook wel het poppenkastklooster."

In de benedictijnse traditie is stabiliteit een belangrijk gegeven, doceert Quartier. "*Stabilitas loci* – je blijft je leven lang in principe wonen op de plek waar je bent ingetreden. Dat betekent dat het gebouw voor monniken niet zomaar een plek is die net zo goed ergens anders zou kunnen zijn, maar ook echt bij hun spiritualiteit hoort. We moeten letterlijk wortel kunnen schieten, en daar hebben we een dagtaak aan. Dat is niet altijd makkelijk, kan ik je eerlijk zeggen. Het gebouw is natuurlijk mooi en sfeervol, maar als je er de hele dag zit, met het idee dat je dat de rest van

je leven doet, kan het iets beklemmends hebben.”

Waarom die stabiliteit zo belangrijk is? Quartier formuleert het kernachtig. “Als je de wereld klein maakt, dan pas wordt hij oneindig groot. Door de begrenzing, waar je bewust in blijft, kun je de diepte in en daarin kun je vrijheid bereiken. Dat is de paradox van elk kloostergebouw: het is benauwend en daardoor bevrijdend. Vroeger was dat strikter dan tegenwoordig, toen zat de kloosterpoort hartstikke dicht. Maar nog steeds bewaken wij hier een afgegrensde ruimte. Om de diepte in te kunnen gaan. Om God te kunnen zoeken.”

In navolging van Benedictus legt Quartier de nadruk op dat laatste woord. “God zoeken hè. Je hebt Hem niet. Hij is in ons kloostergebouw niet meer aanwezig dan elders. Maar het is hier wel een goede plek om te zoeken. Vergelijk het met een voetbalelftal; dat sluit zich voor een groot toernooi ook op in een trainingskamp, met soms kostschoolachtige trekjes. Wij zoeken ook die begrensde ruimte, alleen dan voor onbepaalde tijd. Maar die ruimte is geen doel op zich, is ook niet beter dan welke ruimte ook waar je met de bus langsrijdt. De ruimte wordt alleen maar heilig doordat mensen hem vullen met hun zoektocht naar God.”

‘Als je de wereld klein maakt, dan pas wordt hij oneindig groot’

Leegheid

Dat brengt Quartier bij het tweede kenmerk van het kloostergebouw, de leegheid. “De ruimte tussen de koorbanken is in de kloosterkerk van oorsprong leeg. Hij dient voor niks anders dan dat het koor hem zingend met psalmgebed kan vullen. Die leegheid past goed bij de afgegrensde ruimte. Die ruimte moet je niet met kunst of andere menselijke vormen vullen, maar juist openlaten. Maar wel in het vertrouwen dat de leegte uiteindelijk gevuld wordt, door God.”

Het idee van de leegheid komt terug in het hele gebouw. “De kruisgang van het klooster gaat meestal rondom een binnenplein. Bij benedictijnen is die plek altijd leeg. Als ik weleens rondleidingen geef, vragen mensen wat we op dat pleintje doen; ze denken dat we daar zitten te barbecueën of zo. Maar nee, op die plek gebeurt niks. Dus de beste plek van het gebouw, het centrum,

Thomas Quartier: “Kenmerkend voor onze abdij is de intimiteit.”

is geen vergaderzaal of aula, maar is leeg. Ons hele leven beweegt zich rondom die leegte. Vanuit de kruisgang bereiken we alle andere plekken, onze cellen, de eetzaal, de bibliotheek, de kapittelzaal en de weg naar de werkplaats. En als het nodig is de weg naar buiten.”

Thomas Quartier trad in 2012 op veertigjarige leeftijd in bij de benedictijnen van Slangenburg. Van kloosterromantiek moet hij weinig hebben. “Je moet als monnik wel een beetje verliefd worden op het gebouw. Als het leven dan in bepaalde fasen tegenzit, helpt dat. De esthetiek van een gebouw doet er dus wel degelijk toe. Net als alle vormen van kunst en menselijke expressie, kan architectuur helpen om dichterbij ons eigen zoeken te komen.”

Maar meer dan een hulpmiddel is het niet. Quartier wijst op de hem fascinerende strakheid van het benedictijnerklooster Mamelis bij Vaals (ontworpen door Dom Hans van der Laan) of de enorme omvang van de trappistenabdij Koningshoeven nabij Tilburg. “Dat zijn mooie gebouwen. Maar als je er dag in dag uit bent, wordt het anders. Een strakke vorm kan kil worden, en een enorme gang erg lang als je er steeds doorheen moet om bij de wc te komen. Bij ieder gebouw is de vraag: wat blijft er over als de buitengewone vormgeving normaal wordt? Ook bij ons”. ●

Binnenplein abdij Slangenburg.